परिच्छेदः दुई

नेपालको सङ्क्षिप्त ऐतिहासिक रूपरेखा

२.१ नेपाल एक प्राचीन मुलुकको रूपमा

विभिन्न धर्मशास्त्र तथा पुराणहरूमा नेपाललाई अत्यन्तै प्राचीन भूमिको रूपमा वर्णन गरिएको छ। करीब १३ करोड वर्षअगाडि बनेका यहाँका पर्वत शृङ्खलाहरू र उपत्यकाहरूमा पछि आएर प्राणीहरूको आकर्षण विशेष रूपमा बढ्दै गएको पाइन्छ। पश्चिम नेपालको बुटवलक्षेत्रमा पाइएको रामापिथेकस मानवको अवशेषले एक करोड वर्षभन्दा अगाडिदेखि नै नेपालमा मानवको बसोबास सुरू भइसकेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ।

नेपाल नामको पहिलो उल्लेख अथर्वपरिशिष्टमा गरिएको पाइन्छ। अथर्वपरिशिष्टको समय निश्चित गर्न नसकिए तापनि इसापूर्व ५००-६०० को बीचमा यसको निर्माण भएको मानिन्छ। यसमा नेपाललाई कामरू, विदेह उदुम्बर, अवन्ती र कैकय देशहरूसँगै राखी चर्चा गरिएको छ। मूल सर्वास्तिवाद, विनयसङ्ग्रह नामको बौद्ध ग्रन्थमा पनि नेपालबारे चर्चा गरिएको छ। यसमा भगवान बुद्धको समयमै उनका चेलाहरू व्यापारीहरूका साथ नेपाल पसेको घटना उल्लेख गरिएको छ। महाभारत वनपर्वमा नेपाललाई विषय (जिल्ला) को रूपमा वर्णन गरिएको छ। जैन ग्रन्थ आवश्यक सूत्र तथा कौटिल्यको अर्थशास्त्र (ई.पू. चौथो शताब्दी) ले पनि नेपालको बारेमा उल्लेख गरेका छन्। त्यस्तै भारतीय गुप्त सम्राट समुद्रगुप्तले आफ्नो इलाहावाद अभिलेखमा नेपालको उल्लेख 'छिमेक राज्य' को रूपमा गरेका छन् भने त्यसपछिका प्रायः सबै श्रोतहरूले नेपालको उल्लेख स्वतन्त्र राज्यको रूपमा नै गरेका छन्। नेपालका शिलालेखहरूमा भने

वि.सं. ५६९ को टिस्टुङ अभिलेखमा पहिलोपटक नेपाल शब्दको उल्लेख भएको छ। यसरी यो मुलुक अत्यन्तै प्राचीन समयदेखि नै 'नेपाल' नामबाट परिचित रहेको स्पष्ट हुन्छ। नेपाललाई सत्ययुगमा सत्यवती, त्रेतायुगमा तपोवन र द्वापरयुगमा मुक्तिसोपान भनिन्थ्यो र कलियुगमा नेपाल भन्ने गरिएको कुरा हाम्रा पौराणिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख छ।

२.२ नेपाल नामकरणको आधार

नेपाल नाम प्राचीनकालदेखि नै प्रचलित छ। लिच्छविकालमा विस्तारित यो नाम मल्लकालमा काठमाडौँ उपत्यका र वरपरिमात्र सीमित रह्यो। एकीकरणपश्चात् काठमाडौँ राजधानी भयो र 'नेपाल' शब्दले आजको नेपाल राष्ट्रलाई नै बुझाउन थाल्यो।

नेपाल नामको बारेमा व्युत्पत्ति, विभिन्न भाषा, जाति, वंशावली र प्राचीन ग्रन्थहरूका आधारमा वर्णन गरिएको पाइन्छ :

२.२.१. भाषागत आधार

किराती भाषा

'नेपाल' पौराणिक किराँती शब्द 'नेपा' को साँस्कृतिक रूप हो। 'ने' को अर्थ 'मध्य' र 'पा' को अर्थ 'देश' अर्थात् 'मध्यदेश' हुन्छ। मध्यपर्वतीय खण्डमा रहेको 'नेपा' मा पछि 'ल' प्रत्यय लागि नेपाल नाम रहेको हो।

तिब्बती भाषा

नेपाल सरहदको उत्तरस्थित तिब्बती भाषामा 'ने' को अर्थ घर र 'पाल' को अर्थ ऊन अर्थात ऊन हुने ठाउँको रूपमा यो क्षेत्रलाई लिइएको पाइन्छ। यस क्षेत्रमा भेडापालन बढी भएकाले पाल अर्थात् पशम, पश्मीना (ऊन) प्रशस्त प्राप्त हुनु स्वाभाविक हो। तिब्बतीहरू नेपाललाई 'वल्वो' र मङ्गोलहरू 'वल्पो' भन्छन्। भोटनिवासीहरू हिमालपारीको यस भूभागलाई 'पालदेश' वा 'वाल्पो' पनि भन्दछन्।

नेवारी भाषा

नेवारहरूले नेपाललाई 'नेपा' मात्र भन्ने गर्दथे जो पछि नेपाल हुन गयो। 'ने' भनेको 'मध्य' र 'पा' भनेको 'देश' हो। हिमाली भागमा रहेकाले यो नाम सार्थक मानिन्छ। 'नेपा' शब्दमा (मङ्गोल समुदायबाट प्रादुर्भुत असंस्कृत भएकोले) 'ल' प्रत्यय लागि झ्याको झ्याल, पसःको पसल भएझैं नेपाको नेपाल भएको अनुमान गरिएको छ।

लिम्बू भाषा

लिम्बू भाषामा नेपालको अर्थ समतल भूमि भन्ने हुन्छ । पहाडी खण्डमा अत्यन्त ठूलो मैदानी उपत्यका भएकाले यसको नाम नेपाल रहन गएको हो ।

लेप्चा भाषा

पुरानो लेप्चा भाषामा 'ने' को अर्थ पवित्र र 'पाल' माने गुफा हुन्छ । यसरी 'नेपा' ले पुण्यभूमि वा धार्मिक स्थल बुझाउँछ । नेपालका तामाङहरूले पनि तीर्थलाई 'ने' भन्दछन् । लामा धर्मग्रन्थमा 'ने' को अर्थ पवित्र स्थानको रूपमा लगाइन्छ । खोटाङमा 'नेपा' गाउँ छ ।

संस्कृत भाषा

नीपः (पर्वतपाद) शब्दमा उपसर्ग आल (स्थान) जोडेर नेपाल भएको अनुमान छ । हिमाल र पञ्चाल जस्तै नीपः (फेदी) र आलयः (निवास) बाट पर्वत फेदीको निवासका रूपमा नेपाल नाम रहेको भाषिक व्याख्या पनि गरिएको छ । यजुर्वेदमा प्रयुक्त वैदिक शब्दमा 'नीपः' को अर्थ उपत्यका निवासी हुन्छ । नेपाल शब्दको मूल 'नीप' भनिन्छ । 'नीपः' भनेको अशोक (कदंब) वृक्ष पनि हो । संस्कृतमा शिवको शैव भएझैं नेपालको नैपाल शब्द प्रयोग भेटिन्छ । पारस्परिक आख्यानमा भाषागत शाब्दिक सानिध्य र ध्वन्यात्मक संगति देखिए तापनि उपर्युक्त सन्धि शब्दार्थ ठोस र प्रमाणितचाहिँ भएका छैनन् ।

तामाङ भाषा

यस जातिका एक महापुरूष तिब्बतसँग व्यापार गर्दथे । यी तामाङ लामाकै नाइके बने । तामाङ लामा बोलीमा 'ने' भनेको स्तन हो । पृथ्वीको स्तनस्वरूप पर्वतबाट पालित नेपालबाट व्यापार गर्ने महापुरूष पर्वतकै नाममा चिनिए र पर्वतको नामबाट नै नेपाल भनियो ।

२.२.२ **जातिगत आधार**

(क) नेपाल महात्म्यअनुसार 'ने' नामको ऋषिले यहाँका जनताको लालन पालन गरेकोले यस देशको नाम नेपाल रहन गएको मानिन्छ ।

(ख) दक्षिण भारतको केरला क्षेत्रमा बस्ने मालबार जाति नेवार, सिम्रौरनगढका संस्थापक नान्यदेवको साथ यहाँ आएका थिए । यिनीहरूको आगमनपश्चात् यहाँको नाम नेपाल रहन गयो । नेपालका प्राचीन शासक गोपालवंशीहरूलाई "निप" भनिन्थ्यो । उनीहरूको आलय (घर) लाई नेपाल भनियो । 'नीप' शब्दको

उल्लेख वैदिक ग्रन्थमा र पाणिनीको अष्टाध्यायिमा समेत भएको पाइन्छ ।

(ग) भोटमा नेपाललाई "Balyal" अथवा वाप्लो भनिन्थ्यो भने चिनिया यात्रीले नि-पो-लो भन्ने गर्थे । किराँतहरूको प्रमुख बस्ति भएकाले बौद्ध धर्मग्रन्थहरूमा यहाँको नाम "नेवाल",र अंग्रेजीमा NIPAUL, NEPAUL, NIPAL र NEPAL शब्दका साथै भारतीयहरूद्वारा "नेपाल" शब्दको प्रयोग हुने गरेको छ ।

यस्ता विविध आधार र मान्यता भए तापनि वास्तवमा नेपाल नाम यसै कारणले हुन गएको भनी किटान गर्न भने सकिएको छैन । तथापि मौलिक सभ्यता, संस्कृति र कलाले गर्दा नेपालको स्वतन्त्र र अविछिन्न स्वरूप भने कायम रहेको कुरामा भने मतान्तर छैन ।

२.३ नेपाल उपत्यकाको उत्पत्ति

लिच्छविकालभन्दा अघिको प्राचीन इतिहास भरपर्दो स्रोतहरूको अभावमा स्पष्ट हुन सकेको छैन । वंशावली र पुराणहरूको आधारमा मात्र यस युगको इतिहास अध्ययन गर्न सकिन्छ । ती ग्रन्थहरूमा भने नेपाल उपत्यका उत्पत्तिको सम्बन्धमा अनेक रोचक कथाहरूको वर्णन गरिएको छ । यस्ता स्रोतहरूले उल्लेख गरेअनुसार प्राचीन समयमा काठमाडौँ उपत्यका घना जङ्गले ढाकिएको थियो र यसको बीच भागमा विशाल सरोवर थियो । सो सरोवरमा नागहरूको निवासभएकोले यसलाई नागदह भनिन्थ्यो । यहाँ बेलाबखतमा विपश्वी बुद्ध, शिखी बुद्ध, विश्वभू बुद्ध, मञ्जुश्री बोधिसत्व, ऋकुच्छन्द बुद्ध जस्ता विभिन्न तपस्वीहरू आउने गर्दथे ।

विपश्वी बुद्ध

नेपाल उपत्यकामा आउने प्रथम महात्मा विपश्वी बुद्ध थिए । यिनी आफ्नो स्थायी निवास बन्धुमती नगरमा सत्ययुगमा नै यहाँ आएको विश्वास गरिन्छ । यहाँ आएर उनी नागार्जुन पर्वतमा बसे र केही समयपछि चैत्र शुक्ल पूर्णिमाको दिन नागदहको बीचमा कमलफूलको बीज रोपे । हिजोआज पनि चैत्र शुक्ल पूर्णिमाका दिन नागार्जुन पर्वतमा मेला लाग्दछ र यो विपश्वी बुद्धकै सम्झनामा लागेको मेला हो भन्ने विश्वास गरिन्छ ।

शिखी बुद्ध

विपश्वी बुद्धले रोपेको बीजबाट छ महिनापछि आश्विन शुक्ल पूर्णिमाको दिन एक अलौकिक फूल उत्पन्न भयो र त्यस फूलको बीचभागमा ज्योतिर्मय भगवान् स्वयम्भू प्रकट भए । यसरी मर्त्यलोकमा स्वयम्भू भगवान्को आगमनको खवर सुनेर

अरूणपुरका शिखी बुद्ध यहाँ आएर स्वयम्भूको आराधना गर्दागर्दै केही कालपछि भगवानमा नै मिल्न गए । उनी आएर बसेको पर्वतलाई ध्यानोच्च पर्वत भनिन्छ । हरेक माघ १ गते त्यहाँ लाग्ने मेलालाई शिखी बुद्धको संस्मरणमा लगाइएको मेला मान्ने चलन छ ।

विश्वभू बुद्ध

यिनी त्रेतायुगमा यहाँ आएका थिए । नेपाल उपत्यकामा आएर धेरै फूल भएको पर्वत छानेर आफ्नो आश्रम बनाई बसे । उनी बसेको पहाड फूलोच्च नामले प्रसिद्ध भयो । यिनले नै पहिलोपल्ट उपत्यकाको पानी बाहिर जाने मार्गको बारेमा आफ्ना चेलाहरूलाई अवगत गराएका थिए ।

मञ्जुश्री बोधिसत्व

विश्वभू बुद्ध फर्केको केही वर्षपछि त्रेतायुगमा नै चीनबाट मञ्जुश्री बोधिसत्वको यहाँ आगमन भयो । यी मञ्जुश्री बोधिसत्वको बारेमा वंशावलीहरूले थुप्रै वर्णन गरेका छन् । उनले यहाँ आएर स्वयम्भूको दर्शन पाएपछि उपत्यकाको पानी बाहिर पठाउने विचार गरे । सरोवरको सम्पूर्ण भौगोलिक अध्ययन गरेर उनले कटुवाल नामक स्थानमा उपत्यकाको पानी जाने बाटो बनाई स्वयम्भूदेखि गुह्येश्वरीसम्मको एक विशाल सहरको निर्माण गराए । त्यसपछि उनले धर्माकर नामक व्यक्तिलाई नेपालको पहिलो राजा बनाए । मञ्जुश्री फर्केपछि उनका चेलाहरूले यस सहरको नाम नै मन्जुपतन राखे । मन्जुश्रीको नाममा हिजोआज श्रीपञ्चमीको दिन स्वयम्भुमा चैत्य मेला लाग्छ ।

ककुच्छन्द बुद्ध

मञ्जुश्री बोधिसत्व फिर्ता भएपछि ककुच्छन्द बुद्ध स्वयम्भू ज्योतिको दर्शनार्थ यहाँ आए । उनी यहाँ आएको बेला काठमाडौंमा पानीको अभाव देखेर गुह्येश्वरीसँग प्राथना गरे । सो प्राथना सुनेर गुह्येश्वरीले शिवपुरीबाट बाग्मती पैदा गरिन् भनेर वशांवलीहरूले उल्लेख गरेको पाइन्छ । यी बुद्धले नेपालका राजा धर्मकार निःसन्तान भएकाले उनीपछि धर्मपाललाई यहाँको राजा बनाएको कुरा पनि वंशावलीमा उल्लिखित छ ।

राजा धर्मपालपछि उनकै वंशज सुधन्वाले त्रेतायुगको अन्तसम्म नेपाल उपत्यकामा शासन गरे । उनी सीताको स्वयंवरमा जनकपुर जाँदा जनकका भाइ कुशध्वजद्वारा मारिएको कथा वंशावलीमा वर्णित छ । त्यसपछि केही समय नेपाल मिथिलाको नियन्त्रणमा रह्यो ।

द्वापरयुगको अन्ततिर गौड देशका राजा प्रचण्डदेव स्वयम्भू र गुह्येश्वरीको दर्शनार्थ नेपाल आएको बेलामा स्वयम्भूको समीपमा वसुपुर, अग्निपुर, वायुपुर, नागपुर र शान्तिपुर नामका पाँच कुटीहरूको निमार्ण गरेको तथा कलियुग आएको थाहा पाई कलियुगी मानव स्वयम्भू ज्योतिको दर्शन गर्न असमर्थ रहनेछन् भन्ने विश्वासमा उनले स्वयम्भू ज्योतिलाई पत्थरले ढाकी त्यसमाथि एक चैत्य खडा गरेको कथा वंशावलीमा उल्लेख छ । सो समयमा उपत्यकाको राजगद्दी खाली भएको हुँदा उनै प्रचण्डदेवका छोरा शक्तिदेवले यहाँ आफ्नो नियन्त्रण कायम गरे । वंशावलीहरूमा उनीपछि गुणकामदेव, शक्तिदेव तथा सिंहल आदिले यहाँको राजपाट सम्हालेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

२.४ प्रचीन नेपाल

नेपाली सभ्यताको इतिहासलाई केलाउँदा यहाँको प्राचीन इतिहास धेरै हदसम्म काल्पनिक र अतिरञ्जित भए तापनि मूल कुराहरू प्रमाणित भएका छन् । इसापूर्व हजारौं वर्ष अगाडिदेखि नै प्राचीनकाल सुरू भएको मानिए तापनि ईश्वी संवत्को थालनी अघिसम्म नेपालको इतिहास स्पष्ट छैन । किरातकालपूर्वका ठोस ऐतिहासिक सामग्री प्राप्त हुन सकेका छैनन् । यस कालको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक आदि कुराको बारेमा लिच्छविकालीन अभिलेखहरूबाट केही झलक पाइन्छ । ईश्वी संवत्को थालनीका साथै लिच्छविकाल सुरू भए पनि प्रमाणहरूका आधारमा ईश्वीको पाचौं शताब्दीदेखि मात्र प्राचीन नेपालको इतिहास बढी विश्वासिलो बनेको पाइन्छ ।

२.४.१ गोपालवंशी शासकहरू

नेपालका प्रथम राजाहरू गोपालवंशी थिए । गोपाल भन्नाले गाईपालक समुदाय भन्ने बुझिन्छ। काठमाडौंको पानी बाहिर फ्याँकेपछि उपत्यका बसोबास योग्य भयो । त्यसपछि दक्षिणतर्फका नीप जातिका गोपालहरू यहाँ आकर्षित भए। दक्षिणबाट आएका गोपालहरू र यहाँका प्राचीन नाग जातिबीच भीडन्त हुँदा नाग जातिहरू पराजित भई दक्षिण भेगतर्फ लागे भने नेपाल उपत्यकामा गोपालहरूको वर्चस्व कायम भयो । वंशावलीहरूमा उल्लेखित कथाअनुसार यिनीहरूको एउटा बहुह्री नाम गरेको गाईले सधैं बाग्मतीको तिरको एक ठाउँमा गएर दूध चढाउने गर्दथिन् । सो स्थल खनी हेर्दा पशुपतिको ज्योर्तिलिङ्ग उत्पन्न भयो । टेकु दोभानमा तपस्या गरी बस्ने 'ने' मुनीले गोपालवंशका भुक्तमान (भूमिगुप्त) लाई राजा बनाए । यिनी गोपालवंशकासंस्थापक मात्र नभई नेपालका प्रथम राजा पनि भए । गोपालवंशी आठजना शासकहरू ***(भूमिगुप्त, जयगुप्त, धर्मगुप्त, हर्षगुप्त, भीमगुप्त, मणिगुप्त, विष्णुगुप्त र जीनगुप्त)*** ले करीब ५०५ वर्ष ३ महिना नेपालको शासन गरे ।

२.४.२ महिषपालवंशी राजाहरू

गोपालवंशका जीन गुप्तलाई युद्धमा पराजित गरी महिषपालहरूले नेपालको शासनमा नियन्त्रण कायम गरेको कुरा गोपाल राजवंशावलीमा उल्लेख छ तर केही इतिहासकारहरूका अनुसार गाई पाल्नेलाई गोपाल भने झैं भैंसी पाल्नेलाई महिषपाल वा आभिर भनिन्थ्यो । तर गोपाल र आभिर एउटै वंशका भएका र पेशागत आधारमा मात्र दुई समुदायमा विभाजित भएको मानिन्छ । कर्कपेट्रिकको वंशावलीमा आभिरहरू राजपूत उत्पत्तिका ग्वालाहरू भएका र सिम्रौनगढ र जनकपुरबीचको समतल भूमिमा आफूसँग हातहतियारसमेत राखी ठूलो सङ्ख्यामा भैंसी पाल्ने गरेकोमा पछि उपत्यका प्रवेश गरी गोपालवंशी राजालाई हराई शासनमा नियन्त्रण कायम गरेको भनी उल्लेख गरिएको छ । यस वंशका प्रथम राजा वरसिंह हुन् । गोपालवंशावलीअनुसार यस वंशका तीन शासकहरू ***वरसिंह, जयसिंह* र *भुवनसिंह***ले क्रमशः ४९ वर्ष, ७१ वर्ष २ महिना र ४१ वर्ष गरी जम्मा १६१ वर्ष २ महिना शासन गरेका थिए ।

२.४.३ किरातवंशी राजाहरू

नेपाल उपत्यकामा राज्य गर्ने लिच्छवी राजवंशभन्दाअगाडि र महिषपाल वा आभिरवंशभन्दापछाडि बीचको समयमा किराँतवंशीय राजखलकको शासन उपत्यकामा रहेको थियो भन्ने विवरण साहित्यिक श्रोतहरूमा फेला पर्दछ । गोपाल वंशावलीमा किरात राजाहरूको सूचीका साथै उनीहरूको मूलस्थान तामाकोशी र सुनकोशीबीचको भूभाग भनी बताइएको छ ।

आभिरवंशका अन्तिम राजा भुवनसिंहलाई युद्धमा पराजित गरी किरातवंशी राजा यलुङ वा यलम्बरले शासनमा नियन्त्रण कायम गरेका थिए । यो द्वापरयुगको अन्त्य वा कलियुगको प्रारम्भतिर छैठौं शताब्दीमा घटेको घटना मानिन्छ । नेपालमा ऐतिहासिक घटनाक्रमको सुरूवात किराती राजाहरूबाटै भएको मानिन्छ । गोपाल राजवंशावलीमा ३२, भाषा वंशावलीमा २८ र राइट वंशावलीमा २९ राजाहरूको विवरण पाइन्छ । तथापि, किरातवंशका २९ पुस्ताका ३२ राजाहरूले झण्डै १५०० वर्ष जति शासन चलाएको मानिन्छ । किरातँवंशी मुख्य राजाहरूको नामावली निम्नबमोजिम छः

यलम्बर

किरात राज्यका संस्थापक यलम्बर ज्यादै वीर थिए । यिनले महिषपाल आभीर वंशका शासक भुवनसिंहलाई हराएर किरात राज्यव्यवस्था स्थापना गरेका थिए ।

यिनलाई कतैकतै यलुङ्ग पनि भनिएको छ । यिनकै नामबाट पाटन सहरको पुरानो नाम यल रहन गएको मानिन्छ ।

हुमति

यिनी छैठौँ किराती राजा थिए । यिनलाई गोपाल राजवंशावलीमा हँति भनेर उल्लेख गरिएको छ । डेनियल राइटले छपाएको वंशावलीले यिनलाई महाभारतको युद्धकालका भनी उल्लेख गरेको छ ।

जितेदास्ती

किरात राजा जितेदास्ती अर्का उल्लेखनीय शासक हुन् । यिनलाई भाषा वंशावलीहरूले सातौं क्रममा राखेका छन् भने गोपाल राजवंशावलीले केही पछिल्लो क्रममा उल्लेख गरेको छ । यिनको समयमा गौतम बुद्ध काठमाडौँ आएको चर्चा गरिएको छ । तर गौतम बुद्ध स्वयम् भने उपत्यका आएका थिएनन् । उनका चेला आनन्द मात्र नेपाल उपत्यकामा आएर बौद्ध धर्मको प्रचार गरेका थिए ।

स्थुंको

केही वंशावलीहरूले किराँत राजा स्थुंकोका समयमा मौर्य सम्राट अशोक नेपाल आएको उल्लेख गरेका छन् तर वंशावलीको भनाइ सत्य देखिदैन । अशोक लुम्बिनी, कपिलवस्तुमा मात्र आएका थिए । काठमाडौँ उपत्यकामा आएको कुरा भने प्रमाणित छैन ।

२.४.४ **लिच्छविकाल**

लिच्छवि शासनको स्थापना

किरातहरूपछि लिच्छवि वंशका राजाहरूले नेपालमा शासन सञ्चालन गरेको पाइन्छ । वंशावली एवं पुराणहरूमा सूर्यवंशी क्षेत्रीयहरूले किरातहरूलाई जितेर नयाँ शासन व्यवस्था कायम गरेको उल्लेख पाइन्छ । गोपाल राजवंशावलीमा 'अनि सूर्यवंशको प्रभावले नेपालमा किरात राजालाई जितेर लिच्छवि राजवंश चल्यो' भनी लेखिएको छ भने पशुपति पुराणमा पनि 'किरातहरूलाई बोलिवचनले विश्वासमा पारेर तथा युद्धमा परास्त गरेर वैशालीका स्वामी वा पतिहरूले आफ्नो शासनसत्ता कायम गरेको' भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ । यसैप्रकारको सन्दर्भ हिमवत्खण्डमा पनि पाइन्छ । जसमा वैशालीका स्वामीहरूले किरातहरूलाई जितेर नेपालमा शासन सुरू गरेको उल्लेख छ । यसप्रकार नेपालमा लिच्छवि शासन व्यवस्थाको थालनी किरातीहरूको शासनपछि लगत्तै सुरू भएको देखापर्दछ ।

गोपालवंशावलीअनुसार अन्तिम किराती राजा 'खिगु', भाषा वंशावलीअनुसार 'गालिज', राइट वंशावलीअनुसार किरात राजा 'गस्ति' लाई परास्त गरेर वा धपाएर लिच्छवि राजवंशले नेपालमा शासन सुरू गरेको देखिन्छ ।

लिच्छवि राजवंशको थालनी कुन समयदेखि भयो, यसबारे यकिन गर्न सकिएको छैन । इतिहासविद् बाबुराम आचार्यका अनुसार 'यहाँको किरातराज्यलाई भङ्ग गरी आफ्नो स्वतन्त्र लिच्छवि राज्य स्थापना गर्न ईस्वी संवत् २५० को आसपासतिर लिच्छविहरू समर्थ भएको देखिन्छ । लिच्छविहरू नेपालमा आउनुभन्दा अगाडि भारतको मुजफ्फरपुर नगरको बसाढ भन्ने बैशालीमा स्वतन्त्र गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीअनुसार शासन चलाउने गर्दथे । त्यो भागमा राजतन्त्रात्मक शासन प्रणाली सुदृढ हुँदै गएको र राजा अजातशत्रुबाट पराजित भई इसाको प्रथम शताब्दीतिर शरणार्थीका रूपमा लिच्छविहरू नेपाल प्रवेश गरेका थिए । बैशालीमा शासन चलाएका लिच्छविहरूले यहाँका भुरे, टाकुरे, सामन्त राजाहरूलाई हराई शासनमा कब्जा गर्ने महत्वकांक्षा प्रदर्शन गरे । तर लिच्छविहरूको सत्तामा कब्जा त्यति सरल र सहज नभई ठूलो संघर्ष र रक्तपातपूर्ण घटनाबाट मात्र सम्भव भएको थियो । तत्कालीन शासक वर्गप्रति जनताको तीव्र असन्तोष व्याप्त भएको बेलामा जनभावनाको अनुकुल लिच्छविहरूले जनसंघर्षको नेतृत्व गरेका थिए । किरातहरू युद्धमा हारेर पूर्वी भेगमा विस्थापित हुन बाध्य भए भने केन्द्रमा लिच्छविहरूको राज्यसत्ता कायम हुन पुग्यो । जनहितलाई बढी स्थान दिने शासनव्यवस्था, सङ्गठित जनजीवन, उन्नत आर्थिक अवस्था, शिक्षाको स्तर, आर्कषक कला आदि कुराले गर्दा लिच्छवि काललाई नेपालको इतिहासमा स्वर्णयुग पनि मानिएको छ । हुन पनि तुलनात्मक दृष्टिले हेर्ने हो भने यो युग सर्वाङ्गिण विकासको युगको रूपमा रहेको छ ।

लिच्छवि शासनकालअन्तर्गत फेला परेको पहिलो प्रमाणित अभिलेख राजा मानदेवको सन् ४६४ को चाँगुको अभिलेख हो जसमा मानदेवभन्दाअगाडिका तीन पुस्ताको विवरण दिइएको छ । यसबाहेक लिच्छवि वंशका आठौं शताब्दीतिरका राजा जयदेवको पशुपति अभिलेखमा लिच्छवि राजाहरूको सुरूदेखिकै वंशावली लेखिएको छ । तर यस वंशावलीमा लिच्छवि राजाहरूको नामको सट्टा क्रमाङ्क मात्र लेखिएको पाइन्छ । यस वंशावलीको आधारमा स्न ४६४ मा चाँगु अभिलेख स्थापना गर्ने राजा मानदेव लिच्छवि वंशका ३९ औं राजाको रूपमा देखिन्छन् । मानदेवअघिका राजाको सालाखाला शासन २० वर्ष मानेको खण्डमा मानदेवभन्दा ७६० वर्षअघि अर्थात २९६ ईसापूर्वमा लिच्छवि शासन नेपालमा सुरू भएको देखिन्छ ।

प्रसिद्ध लिच्छविकालीन शासकहरू

लिच्छविहरू मूलतः सूर्यवंशी मानिन्छन्। अयोध्याका सूर्यवंशी राजा दशरथका आठौं पुस्तामा लिच्छवि भन्ने व्यक्ति भएको मानिन्छ। लिच्छवि वंशमा सुपुष्प नामका राजा भए जसलाई लिच्छवि राजवंशका संस्थापक र आदिपुरूष पनि मानिन्छ।

सुपुष्प

जयदेव द्वितीयको पशुपति अभिलेखमा उत्कीर्ण वंशावलीमा लिच्छवि नाम गरेका राजापछि तेह्रौं पुस्तामा कामदेवजस्ता राम्रो रूपरङ्ग भएका राजा सुपुष्प भए भनिएको छ। कतिपयले राजा सुपुष्पलाई नै नेपालका प्रथम लिच्छवि राजाको रूपमा मान्ने गरेको पाइन्छ। वंशावलीहरूमा भने सुपुष्पलाई चौथो लिच्छवि राजाको रूपमा देखाइएको छ साथै गोपाल राजवंशावलीमा यिनलाई *सुपुष्पदेव,* भाषा वंशावलीमा *पशुपुष्पवर्मा* र राइट वंशावलीमा *पशुप्रेखदेव* भनेर नामाकरण गरिएको छ। गोपाल राजवंशावलीअनुसार यिनले नेपालमा वर्ण व्यवस्था कायम गर्नुका साथै पशुपतिको देवल बनाउने, त्यसमा छाना हाल्ने, सहरलाई सुन्दर बनाउने, राज्यमा मर्यादा कायम गर्ने तथा न्यायपूर्वक सारा प्रजाहरूको पालना गर्ने काम गरेका थिए। यसबाहेक राइटको वंशावलीमा यी राजाले पशुपति मन्दिरमा सुनको छाना हाल्नुका साथै गजुरसमेत थपेर अग्लो र भव्य तुल्याएको उल्लेख छ। यसैगरी राजा सुपुष्पले भूमि वा जग्गासम्बन्धी मर्यादा बाँधेको कुराको उल्लेख गोपाल राजवंशावलीमै पाइन्छ।

मानदेव

शासन सञ्चालनमा कुशल मानदेव प्रथमको शासन कालमा आएर नेपाल राज्य अझ व्यवस्थित, विकसित र बलियो बन्यो। शास्त्र जान्ने, जनतालाई आफ्नै परिवार ठान्नेजस्ता राजगुणहरूले युक्त यी राजाले राज्यमा आर्थिक उन्नति र शान्ति व्यवस्थाद्वारा ४१ वर्ष (वि.सं. ५२१-५६२ (ई.सं. ४६४-५०५)) सम्म आफ्नो शासनमा स्थिरता कायम गरे। आफ्नो राज्यमा मुद्राको व्यवस्थाको अतिरिक्त कला र विद्या क्षेत्रको समेत विकास गरे। प्रथम राजदरबार मानगृहजस्तो भव्य भवन 'श्री नामांक' र 'श्री भोगिनी' अङ्कित नेपालको प्रथम मुद्रा यिनकै कालमा तयार भएको थियो। यिनकै समयदेखि प्राचीन नेपालको इतिहास पनि बढी स्पष्ट र भरपर्दो भएकाले प्रथम प्रमाणित महाराजा यिनैलाई मानिन्छ। यिनको राज्य पूर्वमा कोशी, पश्चिममा गण्डकी (कालीगण्डकीपारी

मल्लपुरी) र उत्तरमा हिमालयसम्म फैलिएको थियो । अभिलेख र स्वतन्त्र टक आदि प्रामाणिक कुराहरू मानदेवको पालादेखि पाइएका छन् । चाँगुनारायणको मानदेव नृपको अभिलेख वि.सं. ५२१ (ई.सं.४६४) भन्दा मालीगाउँमा प्राप्त जयबर्माको ई.सं. १६३ (संवत् १०७) लाई प्राप्त सर्वप्राचीन प्रामाणिक अभिलेख मानिन्छ । यसरी विक्रमको छैटौँ शताब्दीदेखि नेपालको प्रामाणित इतिहास प्रारम्भ भएको पाइन्छ ।

मानदेवपछि महीदेव, वसन्तदेव आदि राजा भए । वसन्तदेव बालक भएकाले मन्त्रीहरू रविगुप्त र क्रमलील शक्तिशाली भए । संयुक्त शासन र फेरबदल छिटो भएकाले ई.सं. ५३६ देखि ५४५ सम्म राजनीतिक अस्थिरता व्याप्त भएको पाइन्छ । यसपछि भौमगुप्त, गणदेव, गंगादेव र शिवदेवजस्ता भारदारहरूबीच शक्ति संघर्षजस्तै भयो । शिवदेवले आफ्नो भानिज अंशुवर्माको मद्दतबाट गुप्त प्रभाव बचाए पनि अंशुवर्माको प्रभुत्व बढेर शिवदेव निस्तेज बन्न पुगे । फलस्वरूप अंशुवर्मा राजा भए । मन्त्रीले राज्याधिकार लिएको यो पहिलो घटना थियो ।

अंशुवर्मा

अंशुवर्माको शासनकाल (ई.सं. ६०५-६२१) मा नेपालमा खेती, पशुपालन र व्यापार मात्र हैन परराष्ट्र सम्बन्ध र रक्षा व्यवस्थाजस्ता चौतर्फी विकासका कार्यहरू भए । उनले नै कैलाशकुट भवन नामक दरबार अत्यन्त कलात्मक भव्य र प्रशंसनीय तवरले तयार गराएका थिए । परराष्ट्र नीति (तिब्बत र चीनसँग) उनकै समयमा सफलतापूर्वक सञ्चालित भए । उनको समयमा भारतमा हर्षवर्द्धन र तिब्बतमा स्रोङचङगम्पोले शक्तिशाली साम्राज्य खडा गरेका हुनाले तिब्बतसँग उनले साँठगाँठ गरे । तिब्बती राजा स्रोङचङगम्पोसँग उनले राजकुमारी भृकुटी (चिजु) को विवाह गराएको कुरा चर्चित छ । उनको समयमा प्रजाले धार्मिक उदारता तथा स्वायत्त शासनसमेत प्राप्त गरेका थिए । कला तथा विद्याको समेत विकास भई जनजीवन सुसङ्गठित र उन्नत हुँदै गएको थियो । यी सब उन्नति प्रगतिको कारणबाट नेपालको इतिहासमा उनी नै सर्वप्रथम 'महाराजाधिराज' उपाधिप्राप्त शासक बन्न पुगे । विधिवत् युवराज घोषणा गर्ने चलन पनि सर्वप्रथम यिनकै समयदेखि चल्यो । हिन्दू राजाको रूपमा उनले 'पशुपतिपादानुगृहीत' उपाधिसमेत धारण गरेका थिए । 'प्रजाहित समाधानतत्पर' तथा 'कथं मे प्रजा सुखिना भवेत' जस्ता विशेषतायुक्त ठकुरी वंशका यिनले 'शब्द विद्या' (व्याकरण) पनि तयार गरेको बुझिन्छ । वि.सं. ६७८ तिर उनको मृत्यु भयो ।

नरेन्द्रदेव

शासन सञ्चालनमा कुशल नरेन्द्रदेवको कार्यकालमा ईस्वीको सातौँ शताब्दीको मध्यम (ई.सं. ६४५-६७९) ताका भोट (तिब्बत र चीन) सँग व्यापारिक सम्बन्ध स्थापना हुनुका अतिरिक्त नेपालका पूर्व र पश्चिम भेकका व्यापारिक बस्ती (द्रङ्ग) हरूको प्रारम्भ हुन गई नेपाल केही समयसम्म अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारिक केन्द्र बन्यो । नरेन्द्रदेवले महाराजाधिराजको पदवी लिए र 'परम भट्टारक' को प्रसिद्धि पनि पाएका थिए । उनले भद्राधिवास राजदरबार पनि बनाए । उनको आसनमा सिंहको आकृति भएकोले सिंहसासन प्रचलित भएको बुझिन्छ ।

जयदेव द्वितीय

जयदेव द्वितीय (ई.सं. ७१३-७२३) कवि हुनुका अतिरिक्त मुलुक विस्तार गर्ने महात्वाकांक्षीसमेत भएकाले लिच्छवि शासकहरूमा उनको क्रियाकलाप पनि उल्लेखनीय रहेको छ । उनी कविराजाका अतिरिक्त 'परचक्रकाम' (अर्काको देश जित्ने अभिलाषा) जस्तो उपनामले विभूषित थिए । उनको कविता पशुपति शिलालेखमा अङ्कित छ ।

लिच्छविकालका प्रमुख राजाहरू यस प्रकार थिए :

सुपुष्प, जयदेव प्रथम, हरिदत्त वर्मा, वृषदेव, शंकरदेव, धर्मदेव, मानदेव प्रथम, महिदेव, सन्तदेव, बसन्तदेव, उदयदेव, मानदेव द्वितीय, शिवदेव प्रथम, अंशुवर्मा, नरेन्द्रदेव, जयदेव द्वितीय, शिवदेव द्वितीय, जयदेव तृतीय

२.४.५ पूर्वमध्य काल

जयदेव द्वितीयको शासनकालपछि उनका उत्तराधिकारीको रूपमा रहेका (अभिलेखमा उत्तराधिकारी भनी किटिएका) विजयदेवको शासन पनि नेपालमा निश्चित रूपले चलेको भने पाइन्छ । विजयदेवपछिका शासकहरूबारेमा सर्वसाधरणद्वारा राखिएका अभिलेख, हस्तलिखित ग्रन्थ, वंशावली अनुसार गुणकामदेव, मानदेव तृतीय, बलीराज, बलदेव, मानदेव चतुर्थ (८७७ ई.) का साथै राघवदेव (ई.स.८७९) राजा भएको पाइन्छ ।

गुणकामदेव

ई.सं. ९८७ र ९९० सम्मका २ वटा अभिलेखहरूमा गुणकामदेवले काठमाडौँ उपत्यकामा शासन गरेको उल्लेख छ । इतिहासकार पेटेकका अनुसार यिनको शासनकाल १८ वर्ष रहेको थियो । यिनले उमामहेश्वरको मूर्ति स्थापना गर्नुका

साथै पशुपतिनाथ मन्दिर परिसरमा रहेको इशानेश्वर मन्दिरमा तामाको छाना, सत्तल तथा सुन्धारा बनाएका थिए । यिनले काष्ठमण्डप, मरूसत्तल र मरूहिटीसमेतको निर्माण गरेका थिए ।

२.४.६ सिम्रौनगढको कर्णाटक राज्य

सिम्रौनगढ नारायणी अञ्चलको बारा जिल्लामा पर्दछ । यसको प्राचीन नाम सिमरा-वनगढ थियो । त्यसबेला ठूला बस्ती भएका सबै क्षेत्रहरू सुरक्षाको हिसाबले गढ (किल्ला) को रूपमा परिणत गरिएका हुन्थे । यस्ता किल्लाहरू जङ्गलको बीचमा समेत बनेका हुन्थे । वनभित्र बनेको गढलाई 'वनगढ' वा 'वनदुर्ग' भनिन्थ्यो । जुन ठाँउको वनमा सो गढ बनेको हुन्थ्यो त्यही नाम विशेष प्रचलित हुन्थ्यो । सिमराको वनमा रहेको गडरूपको बस्ती भएकाले नै 'सिमरा-वनगढ' भनिएको हो । यही शब्द पछि अपभ्रंश भई सिम्रौनगढ भएको हो । सिम्रौनगढ वरपरको सम्पूर्ण क्षेत्र त्यसबेला तिरहुतको नामले प्रसिद्ध थियो । काठमाडौं उपत्यकाका तत्कालिक प्रमाणहरूमा भने यो क्षेत्रलाई 'डोयराज्य' भनिएको पाइन्छ । पश्चिमको खस राज्यको स्थापना भएताका नै दक्षिण र पूर्वी तराई भेक समेटेर कर्णाटकवंशको डोप (तिरहुते) राज्य खडा भएको पाइन्छ । यसको राजधानी सिम्रौनगढ (सिमरा वनगढ) अर्थात सिमरामा थियो । तिरहुतमा स्थापित कर्णाटक राज्य नान्यदेवले वि.स. ११५४ (ई.स.१०९७) मा स्थापना गरेका थिए । यो स्वतन्त्र राज्यको अस्तित्व करीब २२९ वर्ष जति रह्यो र ई.स. १३२६ मा विघटन हुन गयो । यस राज्यमा शासन गर्ने प्रमुख शासकहरू नान्यदेव र हरिसिंहदेव थिए ।

न्यायदेव दक्षिणी भारतको कर्णाटक क्षेत्रका निवासी थिए । यिनी दक्षिणी भारतका चालुक्य शासकका सेनापति थिए । चालुक्यले उत्तरी भारतर्फ विजय अभियान चलाउँदा न्यायदेव यसतर्फ आएका थिए । पछि यिनी आफैंले सिम्रौनगढलाई केन्द्र बनाई यस क्षेत्रमा राज्य स्थापना गरेको पाइन्छ । न्यायदेवपछि क्रमशः गङ्गादेव, नरसिंहदेव, रामसिंहदेव, शक्तिसिंहदेव, भुपालसिंहदेव र हरिसिंहदेव आदि शासकहरूले सिम्रौनगढमा शासन गरे । हरिसिंहदेव कर्णाटकवंशका अन्तिम शासक हुन् । यिनको शासनकालमा वि.सं. १३८ मा दिल्लीका मुसलमान बादशाह गयासुद्दीन तुग्लकले आक्रमण गरेर सो राज्य ध्वस्त पारेका थिए ।

उपत्यकाका मल्ल राजाहरूको कुलदेवीका रूपमा पूजा गरिने तुलजा भवानी वास्तवमा कर्णाट राजाहरूकै कुलदेवी हुन् । हरिसिंहदेवकी रानी देवलदेवी शरणार्थीको रूपमा उपत्यका पस्दा आफूसित तुलजा भवानीको कलश पनि लिएर आएकी थिइन् । देवदेलवी र उनका छोरा जगतसिंहको उपत्यका प्रवेशपछि

कर्णाटकको प्रभाव उपत्यकामा परेको थियो जुन स्वभाविक नै थियो ।

हरिसिंहदेवको मृत्यु भएताका उपत्यकामा रूद्र मल्ल र अरि मल्लको संयुक्त शासन चलिरहेको थियो । अरि मल्ल चाहिँ नाम मात्रका शासक थिए । रूद्र मल्लले हरिसिंहदेवको मृत्युपछि उनकी रानी देवलदेवी र छोरा जगतसिंहलाई आफ्नो दरबारमा शरण लिएका थिए । देवलदेवीले आफ्नो साथमा ल्याएका तलेजुको कलश दरबारमा स्थापित गरिन् । पछि नेपालका शासकहरू पनि तलेजुका उपासक बने । देवलदेवीका छोरा कुमार जगतसिंहको विवाह मल्ल राजकुमारी नायकदेवीसँग सम्पन्न भयो र यस जोडीबाट राजल्लदेवीको जम्न भयो । यिनै राजल्लदेवीसँग जयस्थिति मल्लको विवाह भएको हो ।

२.४.७ कर्णाली प्रदेशको खस मल्ल राज्य

पूर्वमा नुवाकोट, पश्चिममा केदार, उत्तरमा तिब्बत, दक्षिणमा तराई भू-खण्डसम्म खस मल्ल राज्य विस्तारित थियो । खस मल्ल राज्यको द्वार कैलाली कञ्चनपुरको मल्लवार थियो । तिब्बतका केही भागसमेत यस राज्यको प्रभावमा परेका थिए । पश्चिममा गढवाल, कुमाऊदेखि पूर्वमा गोरखाको साँधसम्म फैलिएको खस साम्राज्य तत्कालीन नेपालको ठूलो भूखण्ड थियो । खस राज्यको राजधानी सिन्जा थियो ।

कर्णालीको मल्लकालीन देवल

तिब्बतको खाडी प्रदेशबाट आएका नागराजले कर्णाली प्रदेशमा स्वतन्त्र खस राज्य स्थापना गरेको मानिन्छ। यो समय १२ औं शताब्दीतिर (ई.स.११५०) भएको अनुमान छ। तिब्बती वंशावली, वि.सं. १४१४ को दुल्लु अभिलेख तथा गोपालराजवंशावली आदि स्रोतहरूबाट नै त्यस क्षेत्रको इतिहासबारे जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ। यस राज्यका शासकहरूमा नागराज, क्राचल्ल, अशोक चल्ल, जितारि मल्ल, रिपु मल्ल, आदित्य मल्ल, पुण्य मल्ल र पृथ्वी मल्ल आदि रहेको पाइन्छ। यो राज्यको अस्तित्व करीब २२६ वर्ष जति रह्यो। खस राज्यको पतनपछि सुदूर पश्चिममा बझाङ, डोटी, जाजरकोटजस्ता बाइसी राज्य जन्मेका हुन्। वर्तमान समयमा सबैभन्दा अविकसित तथा पिछडिएको मानिएको यो क्षेत्र मध्यकालमा निक्कै शक्तिशाली राज्यको रूपमा रहेको थियो। पश्चिमी खस राज्यको सबैभन्दा प्रमुख र महत्वपूर्ण योगदान भाषासम्बन्धी योगदान हो। वर्तमान नेपाली भाषाको उत्पत्ति खस मल्ल राज्यमै भएको थियो। त्यसैले यस भाषालाई 'खसकुरा' वा 'सिंजाली भाषा' समेत भन्ने गरिन्छ। खस मल्ल राजाहरूले यस भाषालाई राजकाजको माध्यम बनाएर राष्ट्र भाषाको स्थान दिएको हुनाले नै यो भाषा निरन्तर परिमार्जित र विकसित हुँदै गयो। खस मल्ल राज्यको विघटनपछि खडा हुन पुगेका बाइसे र चौबीसे राज्यहरूमा समेत यसै भाषालाई व्यापक प्रयोगमा ल्याइयो। बाइसे र चौबीसे राज्यहरूमा राज्य भाषाका रूपमा यसै भाषाले स्थान पायो र विशाल नेपालको एकीकरणपछि नेपालको राष्ट्र भाषा बन्न पुग्यो।

२.४.८ कपिलवस्तुको शाक्य शासित राज्य

लुम्बिनी अञ्चलको कपिलवस्तु जिल्लामा तिलौराकोट नामक स्थान रहेको छ। प्राप्त तथ्यहरूको आधारमा यो तिलौराकोट नै शाक्यहरूको प्राचीन कपिलवस्तुको राजधानी थियो। प्राचीन गणराज्यहरूमध्ये शाक्यहरूको यो राज्य विशेष उल्लेखनीय थियो, किनभने क्रकुछन्द, कनकमुनि, सिद्धार्थ गौतमलगायतका बुद्धहरूको जन्म यही स्थानमा भएको थियो। उनै सिद्धार्थ गौतम नै बुद्धधर्मका प्रवर्तक महात्मा गौतम बुद्धको रूपमा परिचित छन्।

लुम्बिनीको अशोक स्तम्भ

प्राचीन कपिलवस्तु नगर पञ्चभुजाकार किल्लाको रूपमा बसाइएको नगर थियो। त्यस बखत व्यापारिक राजमार्गका रूपमा उत्तरदेखि दक्षिणपूर्व हुँदै श्रावस्तीदेखि राजगिरसम्म पुग्ने राजमार्ग धेरैजसो कपिलवस्तु राज्यभित्रै पर्दथ्यो। शाक्यहरूको राज्य गणराज्यको रूपमा भएको हुनाले कपिलवस्तु गणराज्यको शासन व्यवस्था प्राचीन उत्तर भारतीय गणराज्यहरूको शासन व्यवस्थाअनुरूप नै थियो। शासन सञ्चालनार्थ *साधारण सभा* र *भारदारी सभा* गरी दुई एकाइहरू थिए। साधारण सभाले राज्यको कार्यकारी सभाको रूपमा कार्य गर्दथ्यो र यस्तो कार्यकारी सभाका मुख्य व्यक्तिलाई नै राजा भनिन्थ्यो। बुद्धको जन्मताका कार्यकारी सभाका मुख्य व्यक्ति सुद्धोधन थिए। राजा सुद्धोधनपछि कार्यकारी सभाको मुख्य व्यक्ति वा राजाको रूपमा महानामालाई निर्वाचित गरिएको थियो। कपिलवस्तु राज्यको छिमेकमा पर्ने कोशल राज्यका राजाविरूद्धकको आक्रमणमा परेर कपिलवस्तु राज्यको पतन हुन पुग्यो।

२.५ मध्यकाल

वि.स. ९३६ मा 'नेपाल संवत्' सुरू भएपछि नेपालको इतिहासमा 'मध्यकाल' प्रारम्भ भएको मानिएको छ। वि.स ९३६ देखि नेपालको एकीकरण भएको अवधि १८२५ सम्म र लिच्छविकालको समाप्तिपछि र मल्लको पतन हुनुअघिसम्मको ९०० वर्ष लामो समयलाई नेपालको इतिहासमा मध्यकाल भनिन्छ। वास्तवमा मध्यकाल भन्नाले नेपालको सन्दर्भमा 'मल्लकाल' को रूपमा अध्ययन गर्ने प्रचलन छ। यस कालका केही शताब्दीसम्म नेपाल पहिलाको लिच्छवि राज्यजत्रै विशाल रहेको तर पछि क्रमशः ठाउँठाउँमा साना स्वतन्त्र राज्यहरू बनेका देखिन्छन्। बीच-बीचमा एकीकरणको पुन प्रयास र विस्तार पनि भएको थियो। तसर्थ मध्यकालीन नेपालको भौगोलिक स्थिति कहिले एकीकृत, कहिले विखण्डित, कहिले विस्तारित र कहिले सङ्कुचित भएको पाइन्छ।

२.५.१ मल्ल वंशको परिचय

तेह्रौं शताब्दीको आरम्भदेखि नेपाल उपत्यकामा मल्लहरूको शासन व्यवस्था कायम भएको मानिन्छ। साथै, यस वंशका पहिलो शासक भनेर अरिमल्लको नाम लिने चलन छ। तथापि अरि मल्लभन्दा धेरै अगाडिदेखि शासनमा मल्लहरूको सक्रियता थियो। अरिमल्लभन्दा एक शताब्दीअघिदेखि नै मल्लहरू कुनै न कुनै रूपमा शासनमा सक्रिय भएको कुरा गोपाल राजवंशावली तथा केही अभिलेखहरूमा समेत पाइन्छ।

मल्लहरू प्राचीन जाति मानिन्छन् । प्राचीन संस्कृत वाङ्मयहरूमा मल्लहरूको उल्लेख विशिष्ट वर्गका क्षेत्रीयको रूपमा गरिएको छ । महाभारत, विभिन्न बौद्ध साहित्यहरू, मनुस्मृति तथा अन्य विभिन्न पुराणमा मल्लहरूको सन्दर्भ पाउन सकिन्छ । महाभारतमा कोसलहरूको साथमा मल्लहरूको पनि समान चर्चा गरिएको पाइन्छ । मार्कण्डेय पुराणमा मिथिलाका विदेहहरूसँग मल्लहरू दाँजिएका छन् ।

पाचौं, छैठौं शताब्दी ई.पू. का सङ्गठित गणराज्यको सञ्चालन गरेर बसेका धेरै राजवंशहरू पछि क्रमशः राजतन्त्रात्मक शासनअन्तर्गत चलेका राज्यहरूको साम्राज्य विस्तारको चपेटामा परेर नेपालको भूभागमा पसेका उदाहरणहरू विभिन्न प्राचीन श्रोतहरूले दिएका छन् । लिच्छवि, कोलीय, शाक्य, मल्ल आदि सबै नै नेपालमा शरणार्थी रूपमा पसेका थिए । शाक्यहरू ललितपुर क्षेत्रमा बसेका थिए भने कोलियहरू कान्तिपुर (आजको केलटोल) मा बसोबास गर्दथे । त्यस्तै, मल्लहरूले सुरूमा गण्डकी क्षेत्रमा र पछि उपत्यकामा कतै न कतै बसोबास गरेको पाइन्छ ।

२.५.२ मल्लहरूको नेपाल आगमन

उत्तर भारतमा मगधका गुप्त सम्राटको दिग्विजयले वैशालीका लिच्छविहरू त्यहाँ टिक्न नसकी काठमाडौं उपत्यकामा आएजस्तै भारतको कुशीनगर र त्यसको छेउछाउ मूल भएका मल्लहरू पनि शरणार्थीहरूका रूपमा नेपालको गण्डकी क्षेत्रमा आएका थिए । राजल्लदेव र कठय मल्लले ललितपुरको दक्षिणमा अवस्थित चम्पागिरी (चापागाँउ) बस्ती बसाएकाले मल्लहरूले काठमाडौंमा आफ्नो राजनैतिक प्रभाव बढाउने प्रयास गरेको देखिन्छ । मानदेवद्वारा मल्ल प्रदेशमा आक्रमणको मुख्य उद्देश्य मल्लहरूको महत्वकांक्षालाई दबाउनु नै थियो। केन्द्रमा लिच्छवि शासन कमजोर हुन थालेपछि मल्लहरूको केन्द्रमा शासन गर्ने आकाक्षां बढ्यो । यसमा अरिदेव (अरि) मल्ल सफल भए। वि.स. १२१० मा जन्मेका अरिदेव वि.सं.१२५८ मा राजा भई १५ वर्ष जति राज्य गरेर वि.स. १२७४ मा देह त्याग गरे । अरि मल्ल पछि अभय मल्ल वि.सं. १२७४ मा राजा भए। उनले ३८ वर्षसम्म शासन चलाए ।

२.५.३ मल्ल राज्यको विभाजन

मल्लकालमा एकीकृत नेपाल उपत्यकाको राजधानी भक्तपुर थियो र राजाहरू 'युथनिम्हम' र 'त्रिपुर' दरबारमा रही शासन चलाउँथे । अन्य मुलुकको आक्रमणबाट

बच्न सकिने गरी चारपाटे किल्लाका रूपमा दरबार बनाएको हुन्थ्यो जसलाई स्थानीय भाषामा चौक्वाँठ भनिन्छ । नेपाल उपत्यकाको सङ्गठित मल्ल राज्यका अन्तिम मल्ल राजा यक्ष मल्ल थिए । यक्ष मल्लको शासनकालपछि नेपाल उपत्यका कान्तिपुर, पाटन र भादगाउँका रूपमा विभाजित भए । कान्तिपुरमा हनुमान ढोका दरबारको निमार्ण इस्वीको बाह्रौं शताब्दीमा राजा गुणकामदेवका पालामा भएको कुरा वशांवलीमा उल्लेख छ । प्रताप मल्लले कान्तिपुरको यस दरबारमा धेरै खण्ड र चोकहरू थपेर विशाल रूप दिएका थिए । पृथ्वीनारायण शाह कान्तिपुरको राजगद्दीमा आरूढ भएपछि केही पुरानो खण्ड र चोक हटाउने, नयाँ चोकहरू र खण्डहरू थप्ने काम भएको थियो ।

तालिका नं. २.१
उपत्यकाका मल्ल राजाहरू

कान्तिपुरका मल्ल राजाहरू	
१) रत्न मल्ल	२) सूर्य मल्ल
३) अमर मल्ल	४) महेन्द्र मल्ल
५) शिवसिंह मल्ल	६) लक्ष्मीनरसिंह मल्ल
७) प्रताप मल्ल	८) नृपेन्द्र मल्ल
९) पार्थिवेन्द्र मल्ल	१०) भूपालेन्द्र मल्ल
११) भाष्कर मल्ल	१२) जयज्जय मल्ल
१३) जयप्रकाश मल्ल	
पाटनका मल्ल राजाहरू	
१) रत्न मल्ल	२) विष्णु मल्ल
३) नरसिंह मल्ल, पुरन्दरसिंह मल्ल, उद्धवसिंह मल्ल	४) हरिहरसिंह मल्ल
५) सिद्धिनरसिंह मल्ल	६) श्रीनिवास मल्ल
७) योगनरेन्द्र मल्ल	८) लोकप्रकाश मल्ल
९) इन्द्र मल्ल	१०) महीन्द्र मल्ल
११) वीरनरसिंह मल्ल	१२) ऋद्धिनरसिंह मल्ल

१३) भाष्कर मल्ल	१४) योगप्रकाश मल्ल
१५) विष्णु मल्ल	१६) राज्यप्रकाश मल्ल
१७) विश्वजित मल्ल	१८) जयप्रकाश मल्ल
१९) रणजित मल्ल	२०) तेजनरसिंह मल्ल

भादगाउँका मल्ल राजाहरू

१) राय मल्ल	२) सुवर्ण मल्ल
३) प्राण मल्ल	४) विश्व मल्ल
५) जगज्योर्ति मल्ल	६) नरेन्द्र मल्ल
७) जगतप्रकाश मल्ल	८) जितामित्र मल्ल
९) भूपतीन्द्र मल्ल	१०) रणजित मल्ल

पाटनको कृष्ण मन्दिर

तालिका नं. २.२
केही मल्ल राजाहरूका मुख्य कृतिहरू

राजा	**मुख्य कृतिहरू/कार्यरू**
जयस्थिति मल्ल	पेसागत हकहितको संरक्षण, जग्गालाई अब्बल, दोयम, सिम र चाहार गरी ४ भागमा विभाजन; घर, जमिन बेचविखन गर्न र बन्धक राख्न पनि पाइने व्यवस्था; माना, पाथी, ढक तराजुमा सुधार; चारवर्ण छत्तीस जातको सामाजिक व्यवस्था, जातीय पेसा र पहिरनको व्यवस्था; गोपाल राजवंशावलीको रचना
यक्ष मल्ल	भक्तपुर तौमडी टोलको मन्दिर दत्तात्रय मन्दिर, यक्षश्वर मन्दिर, ललितपुरको भीमनाथ मन्दिर स्थापना,
रत्न मल्ल	तामाको मुद्रा प्रचलन; तलेजु मन्दिर निर्माण; पशुपतिमा दक्षिणकाली, सप्तर्षि र अष्टमातृकाका मूर्ति स्थापना
महिन्द्र मल्ल	उपत्यकामा चाँदीको मोहोर (महेन्द्र मल्ली) चलाएका, तलेजुनजिक महेन्द्रेश्वर महादेव मन्दिर निर्माण
लक्ष्मीनरसिंह मल्ल	नुवाकोट भैरवी मन्दिरको जिर्णोद्धार गराएर पाँचवटा सुनका गजुर चढाएका, मखनको शिवालय स्थापना, काष्ठमण्डप निर्माण,
प्रताप मल्ल	तलेजु भवानीको मन्दिरअगाडि खम्बा गाडेर सुनको मालम्वा लगाइएको धातुको सिंह स्थापना (१६९९), हनुमान ढोका दरवारको विस्तार, मोहनचोक, सुन्दरी चोक, नासलचोक, भण्डारखाल बगैँचाको निर्माण, हनुमानढोका, दरवारक्षेत्रमा विश्वरूपको सुनौलो मूर्ति स्थापना, हनुमानढोका बाहिर २ वटा हनुमानका मूर्ति स्थापना, नासलचोकमा नृसिंहको मूर्ति स्थापना, रानीपोखरी निर्माण, गुहेश्वरी, दक्षिणकालीको स्थापना, पशुपतिमा कोटिलिङ्ग स्थापना
जयप्रकाश मल्ल	कुमारीचोक स्थापना, कुमारीको रथयात्रा आरम्भ,

	बालाजुको २२ मध्ये २१ धारा निर्माण
सिद्धि नरसिंह मल्ल	पाटनको कृष्ण मन्दिर निर्माण, भण्डारखालको धारा पोखरी निर्माण
जगज्योति मल्ल	भक्तपुरमा विस्केट जात्रा सुरू गरेका
भूपतिन्द्र मल्ल	भक्तपुर दरबार क्षेत्रका कलाकृति, ५५ झ्याले दरबार, मालती चोक निर्माण ।

२.६ आधुनिक काल

आधुनिक नेपालको राजनीतिक इतिहास वि.स. १८२५ (ई.स.१७६८) देखि प्रारम्भ हुन्छ । शाहवंशीय राजा पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यका विजय प्राप्त गरेपछि नै आधुनिक काल सुरु भएको मानिँदै आएको छ । नेपालको आधुनिक इतिहास र भूगोलका प्रर्वतक पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना दिव्य उपदेशमा 'मेरा साना दुखले अर्ज्याको मुलुक होइन चार वर्ण छत्तीस जातको फूलबारी हो सबैलाई चेतना भया' भन्ने एकताबोधको सन्देशसमेत दिएका छन् । विशाल नेपाल निर्माणमा पृथ्वीनारायण शाहलाई एकीकरण अधिष्ठाता मानिन्छ । साना-साना थुम र टाकुरे राज्यमा विभक्त भू-खण्डलाई समेटी शक्तिशाली राज्यमा एकीकृत र सङ्गठित गर्न वि.स. १८०१ (ई.स. १७४४) को नुवाकोट विजयदेखि वि.स. १८७३ (ई.स.१८१६) को सुगौली सन्धिसम्म करीब ७३ वर्ष लागेको थियो ।

२.६.१ शाहवंशको परिचय

शाहवंशको प्राचीन इतिहासबारे विभिन्न वंशावलीहरूले अलग-अलग रूपमा वर्णन गरेका छन् तापनि हालसम्म प्राप्त विविध तथ्यहरूको आधारमा हेर्दा गोरखा-राजवंशको सम्बन्ध भारतको चितौडका सिसौदिया राजपुतहरूसित कायम रहेको बुझिन्छ । मुसलमानी आक्रमणबाट चितौडको पतन भएपछि त्यहाँका शासकहरू पनि भागेर यत्रतत्र लागे । केही वर्षपछि यही राजवंशका भूपालले नेपालको रिडी र पछि भीरकोटमा बसोबास गरेको बुझिन्छ । यी भूपालका दुई छोराहरू हरिहरसिंह र अजयसिंहले पहिलोपल्ट आएर पहाडी इलाकामा आ-आफ्नो स्वतन्त्र राज्यको स्थापना गरे । यी दुवै भाइहरूले तत्कालीन भारतवर्षका शासकहरूले लिए सरह मान पदवी धारणा गरेका थिए । त्यसैले इतिहासमा यिनीहरू खाँचा खान र मिचा खान भनेर पनि चिनिन्छन् । कान्छा अजयसिंहको वंशमा यिनीपछि विचित्र खान, कुलमण्डन आदि भए । कुलमण्डनले दिल्लीका

बादशाहबाट शाह पदवी पाएको कुरा वंशावलीमा उल्लेख गरिएको छ। यसर्थ कुलमण्डनको पालादेखि नै यस राजवंशले आफ्नो नामको साथ शाह प्रयोग गर्न थालेको मानिन्छ। कुलमण्डन शाहको समयमा लमजुङको राजगद्दी खाली भएकोले लमजुङको अनुरोधमा यिनका कान्छा छोरा यशोब्रह्म शाहलाई त्यहाँको राजा बनाइयो। यो यशोब्रम्ह शाहका दुई भाइ छोराहरू थिए। जेठा नरहरि शाह र कान्छा द्रव्य शाह। यिनै यशोब्रम्ह शाहका कान्छा छोरा द्रव्य शाहले नै गोरखामा विजय गरेर आफ्नो राज्य स्थापित गरेका हुन्। गोर्खा राज्य चौबीसीकै वर्गमा परे पनि यसको आफ्नै अस्तित्व र महत्व थियो। प्रारम्भमा गोर्खामा खड्काहरूले राज्य गर्थे। लमजुङ्गे राजा यसोब्रह्मका छोरा राजा द्रव्यशाह वि.स.१६१६ (ई.स. १५५९) मा गोरखाको राजगद्दीमा बसेपछि नै गोरखा शाहवंशीय राज्यको रूपमा विकास भयो।

२.६.२ गोरखा राज्यको स्थापना

गोरखामा शाहवंशको स्थापना हुनुभन्दाअघि रजाइँ गरिरहेका खड्का राजाहरूलाई जातीय भेदभाव, दमन र धार्मिक उच्छृङ्खलताको कारणले गोर्खाका बुज्रुकहरू क्रुद्ध भई राज्यच्यूत गराई कुनै सुयोग्य व्यक्तिलाई राजा बनाउन चाहिरहेको अवस्थामा द्रव्य शाहको सम्पर्क गोरखाली जनतासँग हुन गयो। गोरखकाली जनता उनको ओजस्वी व्यक्तित्वबाट प्रभावित भई उनलाई राजा बनाउने तरखरमा लागे। त्यो समयमा लिगलिगे भन्ने ठाँउमा घले थरका मगरहरूले राज्य गर्दथे। त्यहाँ प्रत्येक वर्ष विजयादशमीको दिन दौडमा प्रथम हुनेलाई राजा बनाउने प्रचलन थियो। त्यस उत्सवलाई हेर्न उपस्थित भएको बेला द्रव्य शाहले अप्रत्याशित रूपमा आक्रमण गरी त्यहाँ आफ्नो प्रभुत्व कायम गरे। लिगलिगेमाथि विजय हासिल गरेलगतै गोरखामा आक्रमण गरे, तर गोरखालीहरूले द्रव्य शाहको तीब्र प्रतिरोध गरे। १५ दिनसम्म युद्ध गर्दा पनि विजय हुन नसकेको कारणले द्रव्य शाह लिगलिग फर्कन बाध्य हुनुपर्‍यो। द्रव्य शाह निकै महत्वकांक्षी भएकोले प्रथम पराजयले उनको उत्साहलाई दमन गर्न सकेको थिएन भने भागिरथ पन्त, गणेश पाण्डे, सर्वेश्वर खनाल, गंगाराम राना, गजानन भट्टराई, केशव बोहरा, मुराली खवासहरूले उनको उत्साहलाई बढाइरहेका थिए। द्रव्यशाहका सैनिकहरू थापा, भुषाल, मास्के, रानाहरूसमेतले गोरखाका राजाको दरबारलाई घेरी आक्रमण गरे। द्रव्य शाहको हातबाट खड्का राजाले वीरगति प्राप्त गरे। यसप्रकार वि.स.१६१६ भाद्र २५ मा द्रव्य शाह गोरखाका राजा भए।

तालिका नं. २.३

पृथ्वीनारायण शाहपूर्वका राजाहरू

क्र.सं.	**राजाहरू**	**समयावधि** (वि.सं.)
१	द्रव्य शाह	१६१६-१६२७
२	पुरन्दर शाह	१६२७-१६६२
३	छत्र शाह	१६६२-१६६३
४	राम शाह	१६६३-१६९०
५	डम्बर शाह	१६९०-१७०२
६	कृष्ण शाह	१७०२-१७१८
७	रूद्र शाह	१७१८-१७३०
८	पृथ्वीपति शाह	१७३०-१७७३
९	नरभूपाल शाह	१७७३-१७९९

२.६.३ **नेपाल एकीकरण अभियानका घटनाहरू**

पृथ्वीनारायण शाह

लमजुङ्गे राजा यसोब्रह्मका छोरा क्षेत्रीय राजा द्रव्यशाह वि.स.१६१६ मा गोरखाको राजगद्दीमा बसेपछि नै गोरखा शाहवंशीय राज्यको रूपमा विकास भयो। गोरखाको स्थापनापछि मात्र पूर्वका सेन राज्यहरू, काठमाडौँ उपत्यकाका मल्ल राज्यहरू, बाइसी, चौबीसेभन्दा गोरखा राज्य सशक्त र सङ्गठित भएकाले एकीकरणको अभियान यसले सफलतापूर्वक सञ्चालन गऱ्यो। केही राज्यहरू गोरखाभन्दा बलिया भए पनि मध्यकालको 'गुहार युगे राजनीति'को फेरोफन्दोमा परी मजबुत हुनसकेका थिएनन्। गोरखाले कूटनीतिक चालबाजी सुरूदेखि नै गर्दै थियो। यस राज्यमा द्रव्य शाह, राम शाह, नरभुपाल शाह र पृथ्वीनारायण शाहजस्ता प्रतापी राजाहरूले राज्य गरेका थिए। नेपाल एकीकरणको प्रयास मध्यकालीन नेपालमा भएपनि आधुनिक नेपालको थालनीपछिमात्र यो कार्य सम्पन्न भएको थियो।

लमजुङ र भक्तपुरसँग मैत्री सम्बन्ध कायम

पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौँ उपत्यकामा आक्रमण गर्नुअगाडि लमजुङ्गसँग मैत्री सन्धि गरे । सन् १७४०ई. को जनवरी महिनामा भएको यो सन्धिमा आपसमा अनाक्रमण र अर्को देशले आक्रमण गरेमा दुवै देश एक भएर लड्ने कुरा उल्लेख थियो । पृथ्वीनारायण शाह छिमेकी दुश्मन राज्यसँग मैत्री सन्धि गर्न सफल भएकाले उपत्यका आक्रमण गर्ने योजना राम्ररी अगाडि बढेको हो । त्यसैगरी सन् १७४१ मा पृथ्वीनारायण शाहले भक्तपुरका राजा रणजीत मल्लका छोरा वीरनरसिंह मल्लसँग मितेरी साइनो गाँसेर अर्को छिमेकीसँग मैत्री सम्बन्ध स्थापना गरेका थिए ।

नुवाकोटमाथि आक्रमण र विजय

पृथ्वीनारायण शाहले सन् १७४३ मा नुवाकोट आक्रमण गरे । नुवाकोट त्यस समयमा काठमाडौँका राजा जयप्रकाश मल्लको अधीनमा थियो र उनीहरूसँग गोर्खालीका भन्दा राम्रा र आधुनिक हतियारहरू भएकाले पृथ्वीनारायण शाहको नुवाकोट आक्रमण असफल भएको थियो । दोश्रो पटक २५ सेप्टेम्बर १७४४ ई. मा गोरखाली सेनाले त्रिशुली बिहानै पार गरी नुवाकोटको सबभन्दा अग्लो स्थल महामण्डलमा दुईतिरबाट आक्रमण गरेर नुवाकोटलाई आफ्नो बनायो । यसै क्रममा पृथ्वीनारायण शाहले बेलकोटमाथि पनि विजय प्राप्त गरे ।

उपत्यका नाकाबन्दी गर्ने प्रयास

उपत्यकामा सोझै आक्रमण गर्नुभन्दा पहिले यसलाई चारैतिरबाट घेर्ने प्रयास भयो । यस क्रममा गोरखाले काठमाडौँ उपत्यकाका राज्यहरू एवं लमजुङ्गसँग मूठभेड गर्नुपरेको थियो । उत्तर-पश्चिम र दक्षिणतिरबाट काठमाडौँ उपत्यकालाई घेरेर आर्थिक नाकाबन्दी गर्ने पृथ्वीनारायण शाहको योजना लगभग सफल भएपछि उपत्यकाको पूर्वतिरबाट नाकाबन्दी गर्नु आवश्यक थियो । यस क्रममा २३ अक्टुबर १७६३ ई.मा हरिवशं उपाध्याय, कालिदास खड्का र रामकृष्ण कुँवरले धुलिखेल, खड्पु, चौकोट, पनौती, बनेपा, नाला, साँगा आदि सात गाउँमा आक्रमण गरी विजय प्राप्त गरे । २ नोभेम्बर १७६३ ई. मा युद्ध नगरिकन नै फर्पिङ्ग गोर्खाको अधीनमा आयो । काठमाडौँ उपत्यका अव पूर्वतर्फबाट पनि घेरियो । पृथ्वीनारायण शाहले चारैतिरबाट उपत्यकालाई घेरेर नून, कपास, खाद्यान्न एवं अन्य सामानहरू उपत्यकाभित्र प्रवेश गर्न पूर्ण प्रतिबन्ध लगाई दिए ।

सिन्हानचोक गढीको युद्ध

मे १७५५ ई. मा चौबीसी राज्यहरूको संयुक्त सेनाले चेपेदी तरी गोर्खाको सिन्हानचोक

गढीमा हमला गरे । गोर्खाली सेना कालुपाण्डेको नेतृत्वमा हमलावारहरूलाई प्रतिरोध गर्न त्यसतर्फ लाग्यो । दुवैतर्फका सेनाहरूबीच घमासन युद्ध भयो । दुवैतर्फ धेरै हताहत भए । अन्तमा विजयश्री गोर्खाली फौजकै हात लाग्यो ।

काठमाडौँ र गोरखाबीचको सन्धि

तिब्बतसँग व्यापार गर्ने मुख्य घाँटी केरूङ र कुत्ती गोरखाको नियन्त्रणमा भए तापनि गोरखाले खास व्यापारमा लाभ लिन पाएको थिएन । उपत्यकाका राजाहरूका बीचमा फूट गराउन पनि काठमाडौँसँग सन्धि गर्न आवश्यक थियो । त्यसकारण कान्तिपुरसँग सन् १७५८ ई.मा तिब्बतसँग भएको व्यापारको लाभ दुबै देशले पाउने कुरा उल्लेख भएको सन्धि गरियो ।

मकवानपुर विजय

गोरखाले वि.स.१८१९ भाद्र ९ गते राती मकवानपुरमाथि विजय प्राप्त गर्‍यो । त्यस बखत भारतको चित्तौडमा दिल्लीका सुल्तान अलाउद्दीन खिजलीले आक्रमण गरेका थिए । अन्तमा राजपुत राजाहरूले हार स्वीकार गरेर आफ्ना बचेको सेनासाथमा लिएर हिमालयका कन्दरातर्फ प्रस्थान गरे ।

चौबीसी राज्यहरूको दोस्रो आक्रमण

मकवानपुरका राजा दिग्बन्धन सेन गोर्खामा नजरबन्द भए । काठमाडौँ उपत्यकामा चारैतर्फबाट आर्थिक नाकाबन्दी भई हाहाकार मच्चिएको बेला चौबीसी राज्यहरू गोर्खामा लडाई गर्न संयुक्त रूपले जुटे । चौबीसी राज्यहरूको संयुक्त सेनाले गोर्खाको नियन्त्रणमा रहेका हर्नी, भीरकोट, धुलाकोट, चौराली आदिमा आक्रमण गरे । त्यसको प्रत्याक्रमण गर्न अगाडि बढेका गोर्खा सेनाको अगाडि चौबीसी राज्यको संयुक्त सेना टिक्न सकेन । लडाइँको मैदान छोडी भागाभाग भए ।

कीर्तिपुरमाथि विजय

गोरखाली फौजले फर्पिङ्ग, बोडे र खोकना कब्जा गरिसकेपछि ई.१७५७ मा कीर्तिपुरमाथि हमला गरे । जयप्रकाश मल्लको फौज एवं कीर्तिपुरका जनताको संयुक्त प्रत्याक्रमणबाट गोर्खाली फौजले नराम्रो किसिमले पराजित हुनुपर्‍यो । युद्धमा सेनापति कालु पाण्डेले वीरगति प्राप्त गरे । जीवन थापा र लाटा खत्रीजस्ता गोर्खाली सैनिकको मृत्यु भयो । पृथ्वीनारायण शाहको जीउ जोगाउन पनि हम्मे हम्मे परेको थियो । यसपछि गोरखाले वि.स.१८१९ भाद्र ९ गतेका राती मकवानपुरमाथि विजय हासिल गर्‍यो । यसैबीच पृथ्वीनारायण शाहले गुर्गीन खाँको मुस्लीम फौजको हमलालाई असफल पारेकाले यिनको सैन्य बलमा उत्साह

र जाँगर थपियो । पराजित मुस्लिम फौजको केही बन्दूक, तोप आदि हतियारहरू हात लागे । वि.स. १८२१ आश्विन ४ गते सूरप्रताप शाहको नेतृत्वमा गोर्खाली फौजले कीर्तिपुरमाथि दोश्रो पटक आक्रमण गऱ्यो । यस युद्धमा सूरप्रताप शाहको आँखा फुट्यो । दलजीत शाह घाइते भए र धेरै गोर्खाली सेना मारिए । बाँचेका सैनिक ज्यान जोगाई दहचोक पुगे । वि.स. १८२२ चैत्र ३ गते गोर्खाले तेश्रो पटक अचानक आक्रमण गरी कीर्तिपुरमाथि विजय प्राप्त गऱ्यो ।

काठमाडौँ उपत्यका विजय

कीर्तिपुर विजयपछि पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौँ राज्यमा आक्रमण गर्ने योजना बनाए । गोर्खाली फौजद्वारा काठमाडौँ उपत्यकामा वि.स. १८२५ भाद्रशुक्ल चतुर्दशी आइतबार (इन्द्रजात्रा) का दिन भीमसेन स्थान, टुँडीखेल र नरदेवी गरी तीनतिरबाट आक्रमण गरी काठमाडौँमाथि विजय प्राप्त गरे ।

ललितपुर विजय

पाटन विजय गर्ने सिलसिलामा श्रीहर्ष पन्तलाई दूत बनाएर पाटन पठाउँदा पाटनका प्रधानहरूले पृथ्वीनारायण शाहको शासन स्वीकार गरी आत्मसमर्पण गरेकाले गोर्खाली फौजले सन् १७६८ अक्टुवर ६ का दिन ललितपुरमाथि हमला गरी कब्जा गऱ्यो ।

भक्तपुर विजय

काठमाडौँ र ललितपुर गोरखा राज्यले कब्जा गरेपछि दुवैका राजाहरू क्रमशः जयप्रकाश मल्ल र तेजनरसिंह मल्ल भक्तपुरका राजा रणजीत मल्लका शरणमा पुगे । पृथ्वीनारायण शाहले यी दुवै राजालाई सुपुर्दगी गर्न भक्तपुरका राजासँग आग्रह गरे तर शरणको मरण गर्नु मानवोचित नभएको कुरा दर्शाउँदै गोर्खाली आग्रहलाई रणजीत मल्लले स्वीकार नगरेको हुँदा वि.स.१८२६ कार्तिक शुक्ल द्वादशीका दिन गोर्खाली फौजले भक्तपुरमाथि हमला गरे । अन्तमा उपत्यकाका तीनै राजाले आत्मसमर्पण गरे ।

२.७ राणाशासन काल

पृथ्वीनारायण शाहको पूर्वी नेपालको कोशी क्षेत्रको विजय अभियानमा कास्की र लमजुङका कुँवर क्षेत्रीहरूले अधिक मात्रामा भाग लिएका थिए । यसै कारण जङ्गबहादुरले आफूलाई कास्की र लमजुङका महाराज घोषित गराए । राणा प्रधानमन्त्रीहरू श्री ३ महाराज कहलिन थाले ।

पूर्वी विजयपछि पृथ्वीनारायण शाहले रामकृष्ण कुँवरलाई प्यूठान पठाए। त्यहाँ उनी बारूदखाना तैयार गर्न लगाउँदै थिए, त्यसै बेला २१ मार्च १७७१ ई.मा उनको मृत्यु भयो। रामकृष्ण कुँवरको मृत्युपछि १८ वर्षीय उनका छोरा रणजित कुँवर नवविजित जुम्लाका हाकिम नियुक्त भए। त्यहाँ शान्ति सुव्यवस्था राम्रो गर्न सफल भएकाले उनलाई नेपालका चारकाजीमध्ये एक काजी बनाइयो।

रणजित कुँवरका तीन भाई छोरा थिए : बालनसिंह कुँवर, बलराम कुँवर र रेवन्त कुँवर। रणबहादुर शाहका हत्यारा शेरबहादुर शाहलाई ठिक मौकामा मारेबापत् बालनरसिंह कुँवर काजी बनाइए। उनको मान र जागिर उनका उत्तराधिकारीहरूले पनि पाउने भए। काजी बालनरसिंह २४ डिसेम्बर १८१४ ई.मा दिवङ्गत भए।

राणाकालीन प्रधानमन्त्री तथा तिनको मुख्य योगदान

१. ***जङ्गबहादुर (१९०४-१९३३)*** : वि.स १९०८ मा न्याय व्यवस्था तथा अपराध कानुन तोकिएको मुलुकी ऐन पहिलो पटक जारी। दरबार स्कूलको स्थापना।

२. ***रणोद्दीप (१९३३-१९४२)*** : सर्वप्रथम पात्रो प्रकाशन र मालपोत उठाउने नयाँ बन्दोबस्त गरिएको।

३. ***वीर शमशेर (१९४२-१९५७)*** : भादगाँउ र काठमाडौँमा वीरधाराको व्यवस्था, पुलहरूको निर्माण, वीर अस्पताल (वि.स.१९७४), वीर पुस्तकालयको स्थापना, घण्टाघरको निर्माण।

४. ***देव शमशेर (१९५७-१९५८)*** : गोरखापत्रको प्रकाशन प्रारम्भ, सरकारी समय १०-५ बजे निर्धारण, सरकारी बिदाको व्यवस्था, पाठशालाहरूको स्थापना।

५. ***चन्द्र शमशेर (१९५८- १९८६)*** : सती प्रथाको उन्मुलन, दासमोचन, पहिलो पटक बिजुली बत्तीको व्यवस्था, पहिलो कलेज त्रि-चन्द्रको स्थापना, गोरखा भाषा प्रकाशिनी समितिको स्थापना, रेल्वे आदिको विकास, नेपालको नक्सा निर्माण।

६. ***भीम शमशेर (वि.स.१९८६-१९८९)*** : नून र कपासमा भन्सार माफी, कपास खेतीलाई प्रोत्साहन।

७. ***जुद्ध शमशेर (वि.स.१९८९-२००२)*** : पहिलो बैंक (नेपाल बैंक) को स्थापना, घरेलु उद्योगको विकास, उच्च अदालत, दमकल, म्यूजियम र चिडियाखानाको स्थापना।

८. ***पद्म शमशेर (२००२-२००५)*** : पहिलो संविधान जारी, काठमाडौँ

म्यूनिसिपालिटी स्थापना ।

९. ***मोहन शमशेर** (२००५-२००८)* : आकाशवाणीको स्थापना, राष्ट्रिय आर्थिक समितिको गठन ।

तालिका नं. २.४

नेपालका शाहवंशीय राजाहरू

क्र.सं.	**राजाहरू**	**समयावधि**
१	पृथ्वीनारायण शाह	१७९९-१८३१
२	प्रतापसिंह शाह	१८३१-१८३४
३	रणबहादुर शाह	१८३४-१८५५
४	गीर्वाणयुद्ध शाह	१८५५-१८७३
५	राजेन्द्र विक्रम शाह	१८७३-१९०४
६	सुरेन्द्र विक्रम शाह	१९०४-१९३८
७	युवराज त्रैलोक्य वीर विक्रम शाह	राजकुमार हुदैं नै मृत्यु
८	पृथ्वी वीर विक्रम शाह	१९३८-१९६८
९	त्रिभुवन वीर विक्रम शाहदेव	१९६८-२०११
१०	महेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव	२०११-२०२८
११	वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव	२०२८-२०५८
१२	दीपेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव	३ दिन अचेत अवस्थामा नै
१३	ज्ञानेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव	२०५८/२/२२-२०६५/२/१५

तालिका नं. २.५

नेपालका प्रधानमन्त्रीहरू

क्र.स	**नाम**	**समयावधि (वि.सं.)**
१	भिमसेन थापा	१८६३-१८९४
२	रङ्गनाथ पौडेल	१८९४-१८९५
३	पुष्कर शाह	१८९५-१८९६
४	रणजङ्ग पाण्डे	१८९६-१९००

५	माथवरसिंह थापा	१९००-१९०२
६	फत्तेजङ्ग शाह	१९०२-१९०३
७	जङ्गबहादुर राणा	१९०३-१९०६
८	बमबहादुर राणा	१९०६-१९०७
९	जङ्गबहादुर राणा	१९०७-१९३३
१०	रणोद्दीप सिंह	१९३३-१९४२
११	वीरशमशेर ज.ब.रा.	१९४२-१९५७
१२	देवशमशेर ज.ब.रा.	१९५७-१९५८
१३	चन्द्रशमशेर ज.ब.रा.	१९५८- १९८६
१४	भिमशमशेर ज.ब.रा	१९८६-१९८९
१५	जुद्धशमशेर ज.ब.रा	१९८९-२००२
१६	पद्मशमशेर ज.ब.रा	२००२-२००५
१७	मोहनशमशेर ज.ब.रा	२००५-२००८ कार्तिक
१८	मातृकाप्रसाद कोइराला	२००८ मंसिर १-२००९ श्रावण २६
१९	मातृकाप्रसाद कोइराला	२०१० आषाढ २-२०११ फागुन १९
२०	टंकप्रसाद आचार्य	२०१२ माघ १३-२०१४ आषाढ १४
२१	डा.के.आई.सिंह	२०१४ श्रावण ११-२०१४ कार्त्तिक २९
२२	विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला	२०१६ जेठ १३-२०१७ पौष १
२३	डा. तुलसी गिरी	२०१९ चैत २०-२०२० पौष ८
२४	डा. तुलसी गिरी	२०२० पौष १४-२०२१ माघ १३
२५	सूर्यबहादुर थापा	२०२१ माघ १३-२०२२ माघ ८
२६	सूर्यबहादुर थापा	२०२३ श्रावण १६-२०२५ चैत २५
२७	कीर्तिनिधि विष्ट	२०२५ चैत २५-२०३० श्रावण १
२८	नगेन्द्रप्रसाद रिजाल	२०३० श्रावण १-२०३२ मंसिर १५
२९	डा. तुलसी गिरी	२०३२ मंसिर १५ - २०३४ भदौ २५

३०	कीर्तिनिधि विष्ट	२०३४ भदौ २७- २०३६ जेठ १६
३१	सूर्यबहादुर थापा	२०३६ जेठ १६ -२०४० असार २९
३२	लोकेन्द्रबहादुर चन्द	२०४० असार २९- २०४२ चैत ७
३३	नगेन्द्रप्रसाद रिजाल	२०४२ चैत ८ - २०४३ असार ७
३४	मरिचमानसिंह श्रेष्ठ	२०४३ असार २-२०४६ चैत २४
३५	लोकेन्द्रबहादुर चन्द	२०४६ चैत २४-२०४७ वैशाख ६
३६	कृष्णप्रसाद भट्टराई	२०४७ वैशाख ६-२०४८ जेठ १५
३७	गिरिजाप्रसाद कोइराला	२०४८ जेठ १५ - २०५१ मसिंर १३
३८	मनमोहन अधिकारी	२०५१ मसिंर १३ - २०५२ भदौ २५
३९	शेरबहादुर देउवा	२०५२ भदौ २६-२०५३ फागुन २६
४०	लोकेन्द्रबहादुर चन्द	२०५३ फागुन २७-२०५४ आश्विन १८
४१	सूर्यबहादुर थापा	२०५४ आश्विन २० - २०५४ चैत २८
४२	गिरिजाप्रसाद कोइराला	२०५४ चैत ३०-२०५६
४३	कृष्णप्रसाद भट्टराई	२०५६ जेठ १३-२०५६ चैत ३
४४	गिरिजाप्रसाद कोइराला	२०५६ चैत ५-२०५८ साउन ४
४५	शेरबहादुर देउवा	२०५८/४/७ - २०५९/६/१८
४६	लोकेन्द्रबहादुर चन्द	२०५९ असोज २५-२०६०
४७	सूर्यबहादुर थापा	२०६०/१/२२-२०६१/१/२५
४८	शेरबहादुर देउवा	२०६१/२/२०-२०६१/१०/१९
४९	गिरिजाप्रसाद कोइराला	२०६३/१/१४-२०६५/४/३१
५०	पुष्पकमलदाहाल (प्रचण्ड)	२०६५/४/३१-२०६६/२/९
५१	माधवकुमार नेपाल	२०६६/३/११-२०६७/३/१७
५२	झलनाथ खनाल	२०६७ माघ २०-२०६८ भदौ ११
५३	बाबुराम भट्टराई	२०६८ भदौ १२-२०६९ फागुन ३०
५४	खिलराज रेग्मी	२०६९ चैत्र १ (अन्तरिम चुनावी मन्त्रिपरिषद्का अध्यक्षको रूपमा नियुक्त)

तालिका नं. २.६
नेपालको प्रमुख ऐतिहासिक घटनाक्रम

ऐतिहासिक घटनाक्रम	**मिति**
विपश्वी बुद्धको नेपाल आगमन	सत्ययुग
मञ्जुश्रीले दहको रुपमा रहेको काठमाडौं उपत्यकाको पानी काटी बगाएर बस्ती बसाएको	त्रेतायुग
नेपालका प्रथम राजा धर्माकर	त्रेतायुग
छैटौं किराती राजा हुमती	महाभारतको युद्धकाल
गौतम बुद्धको नेपाल आगमन	सातौं किराती राजा जितेदास्तीका पालामा
सम्राट अशोकको नेपालआगमन	चौधौं किराती राजा स्थूंकका पालामा
लिच्छवि वंशको उदय	लगभग सन् ११०
प्रथम लिच्छवि राजा जयदेवको शासनकाल	ईशाको सुरुतिर
वसन्तदेवको राज्यारोहण	वि.स. ५६३
मानदेवको शासनकाल	शाके संवत् ३८६ देखि ४१३
अंशुवर्माको उदय	वि.स.६६२
नगराजद्वारा खस राज्यको स्थापना	ई.११५०
खस साम्राज्यका क्राचल्लको राज्यरोहण	वि.स. १२६४
खस राजा जितारी मल्लद्वारा काठमाडौं उपत्यका आक्रमण	वि.स. १३४४ पुस,१३४५ फागुन,१३४६ फागुन
आदित्य मल्लद्वारा उपत्यका आक्रमण	वि.स.१३८४
नान्यदेव तिरहुतमा (सिम्रौनगढ) कर्णाटक राज्यको स्थापना	वि.स.११५४
सिम्रौनगढका अन्तिम राजा हरिसिंहदेवमाथि दिल्लीका मुसलमान बादशाह गयासुद्दिन तुगलकद्वारा आक्रमण कर्णाटक राज्य ध्वस्त	वि.स.१३८१
मल्लकालको उदय	वि.स.१२५७
प्रथम मल्ल राजा अरिमल्लको राज्यकाल	वि.स.१२५७ -१२७४
रत्नमल्लको राज्यकाल	वि.स.१५४१-१५७७
गोर्खाका राजा राम शाहको राज्यकाल	वि.स.१६६३-१६९०

प्रताप मल्लको राज्यकाल	वि.स.१६९८-१७३१
महेन्द्र मल्लको राज्यारोहण	वि.स.१६१७
सिद्धिनरसिंह मल्लद्वारा पाटनको कृष्णमन्दिरको स्थापना	वि.स. १६९३
भूपतेन्द्र मल्लको राज्यकाल	वि.स. १७५३-१७७९
यक्षमल्लको राज्यकाल	वि.स.१४२८-१५३९
जयस्थिति मल्लको राज्यरोहण	वि.स.१३८०
बंगालका शासक समुसुद्दिन इलियासद्वारा नेपालमाथि आक्रमण	वि.स.१४०६
द्रव्यशाहद्वारा गोरखा राज्यको स्थापना	वि.स.१६१६
पृथ्वीनारायण शाहद्वारा नुवाकोटमाथि पहिलो आक्रमण	वि.स.१८००
पृथ्वीनारायण शाहद्वारा नुवाकोटमाथि दोस्रो आक्रमण तथा विजय	वि.स.१८०१
कीर्तिपुरमाथि पहिलो आक्रमण	वि.स.१८१४ जेठ १९
मकवानपुरमाथि विजय	वि.स.१८१९ भाद्र ९
बंगालका नवाब मिरकासिमद्वारा गुरगिन खाँको नेतृत्वमा पठाइका सेनामाथि गोरखालीको विजय	सन् १७६३ जनवरी ३०
कीर्तिपुरमाथि दोस्रो आक्रमण	वि.स.१८२१ असोज ४
कीर्तिपुरमाथि तेस्रो आक्रमण तथा विजय	वि.स.१८२२ चैत ३
जयप्रकाश मल्लको सहयोगका लागि किनलकको नेतृत्वमा पठाएको अङ्ग्रेज फौजमाथि गोरखाली आक्रमण तथा विजय	वि.स.१८२४
काठमाडौँ विजय	वि.स.१८२५ भाद्रशुक्ल रविवार (इन्द्रजात्रा) का दिन
ललितपुर विजय	वि.स.१८२५
भक्तपुर विजय	वि.स.१८२६ कार्तिक शुक्लद्वादशी
पृथ्वीनारायण शाहको निधन	वि.स.१८३१
नेपाल र तिब्बतबीच व्यापारिक सन्धि	सन् १७७५ सेप्टेम्बर
नेपाल र गढवालबीचको शान्ति सम्झौता	सन् १७९१
नेपाल तिब्बतबीच पहिलो युद्ध	सन् १७८८-१७८९
नेपाल तिब्बतबीच केरुङ सन्धि	सन् १७८९ जुन २

नेपाल र इस्ट इन्डिया कम्पनीबीच व्यापारिक सन्धि	वि.स. १८४९ वैशाख ३
गोरखापत्र प्रकाशन	वि.सं. १९५८
बासट्टीहरण वा बिर्ताहरण	वि.स. १८६२
नेपाल-अङ्ग्रेज युद्ध	सन् १८१४-१८१६
सुगौली सन्धि	वि.स. १८७२ पुस (३ मार्च १८१६)
भण्डारखाल पर्व	सन् १८४६ अक्टुबर ३१, (१९०३ कार्तिक १५)
नेपाल-तिब्बतबीच दोस्रो युद्ध	सन् १८५५-१८५६
कोतपर्व	वि.स. १९०३ असोज २ गते
अलौ पर्व	वि.स.१९०४ वैशाख
जङ्गबहादुरलाई श्री ३ को उपाधि	वि.स.१९१३ श्रावण
रणोद्विप सिंहको हत्या	वि.स.१९४२
नेपालको पहिलो मुलुकी ऐन	वि.स.२०१०
सती प्रथा उन्मूलन	वि.स.१९२०
मकै पर्व	वि.स.१९७७
दास प्रथा उन्मूलन	वि.स.१९८०
आर्य प्रचारमा प्रतिबन्ध	वि.स.१९३०
लाइब्रेरी पर्व	वि.स. १९८७
प्रचण्ड गोरखा पर्व	वि.स.१९८८
नेपाल प्रजापरिषद्को स्थापना	वि.स.१९९३ जेठ २०
अखिल भारतीय नेपाली काङ्ग्रेसको स्थापना	वि.स.२००२ माघ १२
नेपाली प्रजातन्त्र काङ्ग्रेसको स्थापना	सन् १९४९
जेगवनी सम्मेलन	वि.स.२००४ जेठ
प्रथम मजदुर हड्ताल	वि.स.२००३ फागुन ११
जयतु संस्कृतम् राणाशासनविरुद्ध सत्याग्रह	वि.स.२००४ वैशाख १
नेपालको वैधानिक कानुन घोषणा	वि.सं. २००४ माघ १३
नेपाल प्रजा पञ्चायत	वि.स.२००५ आश्विन
नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापना	वि.स.२००६ भाद्र ३०

नेपाल-भारत मैत्री सन्धि	वि.स.२००७ श्रावण
प्रजातन्त्रको घोषणा	वि.स.२००७ फागुन ७
नेपालको अन्तरिम शासन विधान	वि.स.२००७ फागुन ७
पहिलो आमनिर्वाचन	वि.स.२०१५
पञ्चायती व्यवस्थाको स्थापना	वि.स. २०१७ पुस १
नेपालको संविधान, २०१९ घोषणा	वि.सं. २०१९ पुस १
गाउँफर्क अभियान	वि.स. २०२८
शान्ति क्षेत्र प्रस्ताव	वि.स.२०३१ फागुन १३
जनमत सङ्ग्रहको घोषणा	वि.स.२०३६ जेठ १०
जनमत सङ्ग्रह	वि.सं. २०३७ वैशाख २०
सत्याग्रह	वि.स.२०४२
संयुक्त वाममोर्चाको गठन	वि.स.२०४६ माघ २
बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्बहाली	वि.स.२०४६ चैत्र २६
नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७	वि.स. २०४७ कार्त्तिक २३
नेकपा (एमाले) को स्थापना	वि.स.२०४७ पुस २२
प्रजातन्त्र पुर्नबहालीपछिको पहिलो आमनिर्वाचन	वि.स.२०४८ वैशाख २९
मध्यावधि निर्वाचन	वि.स.२०५१ कार्त्तिक २९
नेकपा माओवादीद्वारा सशस्त्र विद्रोह सुरु	वि.स.२०५२ फागुन २
आमनिर्वाचन २०५६	वि.स.२०५६ वैशाख २ र ३
राजदरबार हत्याकाण्ड	वि.स.२०५८ जेठ १९
राजा ज्ञानेन्द्रबाट शाही घोषणा	वि.स.२०६१ माघ १९
नेपाल सरकार र माओवादीबीच विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर	वि.स. २०६३ मंसिर ५
नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी	वि.सं. २०६३ माघ १
नेपालमा ऐतिहासिक संविधान सभाको निर्वाचन	वि.स. २०६४ चैत्र २८
संविधानसभाको पहिलो बैठक/गणतन्त्रको घोषणा शाहवंशीय राजतन्त्रको अन्त्य	वि.स. २०६५ जेठ १५
राजा ज्ञानेन्द्रबाट नारायणहिटी दरबार छाडेको	वि.सं. २०६५ जेठ २९
राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्पन्न	वि.स. २०६५ साउन ६

गणतन्त्र नेपालका प्रथम राष्ट्रपति डा.रामवरण यादवको सपथ ग्रहण	वि.सं. २०६५ साउन ८
ने.क.पा. माओवादीका नेता पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड)को अध्यक्षतामा पहिलो गणतान्त्रिक सरकार गठन	वि.स. २०६५ भाद्र
संविधानसभाको विघटन	वि.सं. २०६९ जेठ १४
अन्तरिम चुनावी मन्त्रिपरिषद्को गठन	२०६९ चैत्र १